

רפאל שוח"ט: על דרך המחקר בכתבי הגר"א
תגובה למאמרו של א"מ שרייבער "השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה
הכללית ועל ההקשר לימות המשיח"
(חלק א, בד"ד 9: קיץ תשנ"ט, עמ' 28-5; חלק ב, בד"ד 10: חורף תש"ס, עמ' 16-5)

מאמרו של א"מ שרייבער מעלה את הצורך לדבר על כמה כללים המאפיינים מחקר שיטתי של כתבי הגר"א ועל המכשולים האפשריים בתחום זה. אדון בכמה כללים ואתיחס גם למאמרו של שרייבער על שני חלקיו.

א. כתבים

כבר בדיסרטציה שלי "תורת הגאולה של הגר"א מווילנא: מקורותיה והשפעתה לדורות",¹ דנתי בשאלה מה נחשב חיבור של הגר"א ומה לא. כמו כן דנתי במסורות בית ריבלין בכלל ובספר "קול התור" בפרט. אכתוב כאן רק תמצית הדברים. כיוון שהגר"א היה בעיקר פרשן ולא נהג לכתוב חיבורים שלמים, ומלבד זאת לא הוא שסידר כתביו לחיבורים כי אם תלמידיו ובני משפחתו, יש קושי מסוים בזיהוי מדויק של הכתבים. לכאורה, בעיה זו נפתרה על ידי בית הדין של וילנא שבשנת תקנ"ט אסר לפרסם חיבורי הגר"א ללא הסכמתו. הספרים שקיבלו את אישור בית הדין, הם נ"ד החיבורים שמונה ר' יהושע העשיל לעווין בחיבורו "עליית קיר" המצורף לספר "עליות אליהו". הבעיה היא, שיש חיבורים אחרים שהעתיקו אנשים בני סמכא שככל הנראה העתיקו מחיבורים שנכתבו על ידי הגר"א או על ידי תלמידיו הקרובים ולא נזכרו בקונטרס עליית קיר, לדוגמה ספר ליקוטי הגר"א מכת"י. בעיה אחרת היא שבספר "הדרת קודש", שהעתיקו ר' משה שלמה מטאלטשין, מתלמידי הגר"א, והשתמר בספרייתו של הרי"ל מימון, כתוב בשער הספר שהוא, "אחד משבעים חיבורים קדושים שחיבר רבנו הגאון", ור' ישראל משקלאב כותב שהיו למעלה משבעים ספרים.² חלק משמות החיבורים הללו נתגלו לאחרונה, ומופיעים ברשימה שהיא ככל הנראה הרשימה הבבליוגרפית הקדומה ביותר של חיבורי הגר"א.³ בדרך כלל נ"ד הספרים המובאים בחיבור "עליית קיר" נחשבים מהימנים. כן התייחסו גם לספר "ליקוטי הגר"א מכת"י" שהוא לקט מעצם כתב ידו של הגר"א. חוץ מאלה, כל המזכיר חיבור הגר"א הנוסף על אלה, עליו להביא ראיה. גם חיבור שכתב תלמיד הגר"א בלי לציין במפורש שהדבר הוא מהגר"א, אין כל ראיה לומר שהוא דעתו של הגר"א. לדוגמה, על ספר "מים אדירים",

1 עבודה לשם קבלת תאר שלישי, אוני' בראילן תש"ס.

2 ראה: הרי"ל מימון, ספר הגר"א, ירושלים, תשט"ו, ח"א, עמ' סט וקפא; ר' י' משקלאב, הקדמתו לספרו פאת השלחן, ירושלים, תשכ"ח, ה ע"א.

3 כתב יד קרפ, ניריירוק הוא העתקה של ספר הכוזרי בכתב ידו של ר' יעקב בן שלמה מראסין. הספר

חיבור חשוב של ר' מנחם מענדל משקלאב, שערך כמה מחיבורי הגר"א, אין לומר שתוכן החיבור הוא דעתו של הגר"א אלא דעתו שלו. השאלה היא מה קורה אם תלמיד מובהק מזכיר שאמירה מסוימת היא של הגר"א. כאן קבעתי בדיסרטציה שלי הייררכיה מסוימת על שיוך הדברים לגר"א: א. אמרות בשמו של הגר"א שהובאו על ידי אלה שהוכרו כתלמידיו המובהקים; ב. אמרות בשם הגר"א שהובאו על ידי תלמידי התלמידים ומצוין מאיזה תלמיד שמעו את הדברים; ג. אמרות בשם הגר"א שנאמרו בדור מאוחר יותר בלי לציין במדויק איך הגיעו הדברים אליהם, או אפילו בציון דרך העברת האמרה אבל מדובר כבר בכלי שלישי. ספק רב אם אפשר להיעזר בקטגוריה האחרונה אף שהדברים הובאו בשם הגר"א מחמת הטעויות הנפלות במסורות בעל פה.

ג. ספר קול התור ומסורת בית ריבלין

על סמך דברינו לעיל ניתן להבין את הבעייתיות בנוגע לספר "קול התור". הספר מיוחס לר' הלל משקלאב, שאביו ר' בנימין היה תלמיד קרוב של הגר"א על פי טענת בני הגר"א. ייתכן שגם ר' הלל עצמו היה תלמיד ושמו נשמט מן הרשימה בגלל גילו הצעיר כמו שנשמט משם שמו של ר' ישראל משקלאב שהיה אף הוא צעיר בימים ולכן נחשב לתלמידו של ר' חיים מוולאז'ין.⁴ כמובן אין לייחס חיבור של תלמיד לגר"א. ואמנם, ספר "קול התור" מלא מסורות מן הגר"א. האם אפשר לסמוך עליהן? אין להירתע מטענתו של ר' מ' שטרנבוך ש"קול התור" אינו בא ברשימת "עליית קיר" של ספרים שעברו את ביקורתו של בית הדין של וילנא⁵ כי מדובר בספר של תלמיד ולא של הגר"א. הבעיה נובעת מדרך מסירתו של הספר. אילו החיבור המקורי בכתב ידו של ר' הלל היה קיים או היה ידוע בזמן כל שהוא, היינו יכולים לסמוך על מסורות אלו כפי שסומכים על המסורות בשם הגר"א שנזכרו ע"י תלמידיו המובהקים. ברם, מר' הלל משקלאב נשארה רק איגרת אחת בכתב ידו בידי אליעזר ריבלין.⁷ ר' שלמה זלמן ריבלין, שהוציא לאור את חיבור "קול התור" כקונטרסים מודפסים לראשונה בתש"ז, מעיד בעצמו על בעייתיות המסורת של החיבור, "תמצית מתוך תמצית הדברים לכל בראוריין ומכש"כ [=ומכל שכן] לכל יודעי חן להבינם". מי עשה את התמצית הראשונה ומי את השנייה? האם ניתן לזהות מה אכן התקבל מר' הלל ומה לא? איך נוכל לדעת שהמתמצתים ירדו לסוף דעתו של המחבר? ובכלל, איך אפשר לאשש את הטענה שהיו בכלל כתבים של ר' הלל על תורת הגאולה של הגר"א אם לא נשאר כתב יד כלשהו? לא אאריך עוד בדברים כיוון שהארכתי בעניין זה במקום אחר.⁸ שם ערכתי הקבלה בין הרעיונות העיקריים של ספר "קול התור" לתורת הגאולה כפי שהיא מצטיירת מכתבי הגר"א. גם אם מסקנתי היתה ש"קול התור" צועד בדרכו של הגר"א, אין זה הופך את הספר לחיבור בר סמכא שניתן לצטטו בשם הגר"א ללא תימוכין ממקור אחר. בספר "קול התור"

הועתק בשנת תקמ"ט ובסופו מופיעה רשימה של 33 חיבורים של הגר"א מוילנא שנוספה לאחר פטירתו של הגר"א. חלק מחיבורים אלה אינם מופיעים בין נ"ד הספרים הידועים.

- 4 תורת הגאולה (לעיל הערה 1), ח"א, פרק ב 2.
- 5 ראה: ספר שערי רחמים, ירושלים, תשמ"א, ט ע"א אות כה.
- 6 מ' שטרנבוך, בעיות הזמן בהשקפת התורה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 33.
- 7 תוכן האיגרת פורסם ע"י א' ריבלין, מאסף ציון ה (תרצ"ד), עמ' קמא-קמו.
- 8 תורת הגאולה (לעיל הערה 1), ח"ד פרק ג.

יש הרבה חידושים שאינם מופיעים בכתבי הגר"א, וגם אם אין הם סותרים את דבריו והם חשובים כשלעצמם, אין אנו יכולים לסמוך על הספר כמקור מחקרי ללא מקבילות מכתבי הגר"א.

לפיכך, כיוון שכל הוכחותיו של שרייבער על הקשר שבין השכלה כללית לבין ימות המשיח על פי הגר"א מבוססות על ספר "קול התור", אין לדעת אם זו דעתו של הגר"א או של תלמיד מוקדם או מאוחר. (דרך אפשרית לחיפוש הוכחות לרעיון זה היא הבנת מקומו של לימוד התורה אצל הגר"א כאמצעי להבאת הגאולה, ומתוך כך ניתן לחקור גם את הקשר בין לימוד זה ללימודי חול, אבל לא פנה שרייבער לכיוון זה.) די מתמיה מה ששרייבער כותב בחלק השני של מאמרו על ספר "קול התור": "ספק גדול אם אכן יצאו הדברים מפי הגר"א ואם רבי הלל שקלובר היה האיש שרשם את הרעיונות בספר".⁹ אם כך דעתו, מדוע הוא ציטט את "קול התור" לפחות עשר פעמים בחלק הראשון של מאמרו, וקבע על סמך זה שהגר"א ראה בלימוד החכמות הכלליות סלילת דרך לגאולה העתידה? יש חשיבות לדיון בסוגיות המובאות בספר "קול התור", אך אין לדון בהן בכפיפה אחת עם מקורות ידועים מן הגר"א אלא אם כן מדובר באסמכתא לרעיון שבאה במקום אחר.

בעיית המסורות של משפחת ריבלין ידועה. אני מתכוון בעיקר לספרים שיצאו לאור על ידי ר' שלמה זלמן ריבלין ור' חיים ריבלין ולא למאמרים של החוקרים שבמשפחה זו. כוונתי לספרים כגון: "מדרש שלמה, חזון ציון, המגיד דורש ציון" ועוד. גם אם יש גרעין של אמת במסורות הללו שחלקן היסטוריות וחלקן עיוניות, אין דרך לוודא אם אכן באו מבית מדרשו של הגר"א. גם במקורות ההיסטוריים שלהם הטילו ספק¹⁰ ולכן, גם אם הם יפים לקריאה ומוסיפים עניין לקורא, אין לחוקר להסתמך עליהם ללא הוכחה נוספת. ולכן גם הציטוטים מספר "מדרש שלמה" שהביא שרייבער, יש להטיל בהם ספק ואין לדעת אם ערך הגר"א "תיקון כינור" על סמך הסיפור המובא.¹¹ וגם אין לדעת רק על פי ספר "מדרש שלמה" אם אכן עסקו תלמידי הגר"א במדעי הטבע.¹²

ג. קביעת זהותם של תלמידי הגר"א

קשה לקבוע מי נחשב לתלמיד הגר"א ומי לא. לפי הרשימה הרשמית היחידה של בני הגר"א נמצא עשרה תלמידים: ר' חיים מוולאז'ין, ר' שלמה מוולקאמיר, ר' שלמה זלמן אחיו של ר' חיים, ר' סעדיה גיסו של ר' שלמה זלמן, ר' שלמה מטאלטשין, ר' צבי הירש מסעמיאטיץ, ר' שלמה מאהילאב, ושלושה מחכמי שקלאב: ר' בנימין ריבלס, ר' מנחם מענדל, ואחיו ר' שמחה בונים. אם נוסיף עליהם את ר' ישראל משקלאב, ששירת את הגר"א בסוף ימיו, וגם את ר' הלל בנו של ר' בנימין הנחשב לתלמיד, וכן את ר' יעקב כהנא שנשא לאשה את אחייניתו של הגר"א ועל פי הנאמר ביקש שלא יכלל שמו ברשימת התלמידים,

9 שרייבער, בד"ד 10, עמ' 78.

10 ראה: א' מורגנשטרן, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 122-195.

11 על שיבושים במסורות בשם הגר"א ראה: ד' אליאך, פנינים משלחן הגר"א, ירושלים, תשנ"ז, עמ' תה-תיב.

12 ראה: שרייבער, בד"ד 9, סביב להערה 26.

נגיע לשלושה עשר.¹³ יש רשימות אחרות של תלמידי הגר"א. הרי"ל מימון אינו מוסיף על מניין זה, אך מונה שני מקורבים נוספים, ר' מנשה מאיליא ור' יעקב מדובנה, שהיה בעצם חברו של הגר"א יותר מאשר תלמידו.¹⁴ ב' לנדוי הגיע לרשימה ארוכה מאוד,¹⁵ ולא ברור על סמך מה. לעומתו טוען י"ש שפיגל, שאי אפשר כלל לדבר על תלמידים אצל הגר"א: "יש לדעת שהיה מרחק רב בין החכמים המכונים תלמידיו לבין הגר"א, וספק רב אם היו אלו תלמידים במובן המקובל".¹⁶ אכן, ר' מנחם מענדל משקלאב למד אצל הגר"א פחות משנתיים,¹⁷ ור' חיים היה מגיע רק מדי פעם לשאול שאלות ולא למד אצל הגר"א באופן קבוע,¹⁸ אך טענתו של שפיגל מוגזמת. הוא מנסה לחזק את עמדתו בדברי ר' מרדכי פלונגיאן בספרו "בין פורת" על תולדות ר' מנשה מאיליא.¹⁹ אבל יש מקום לחשוש, שדברי ר' מרדכי היו מגמתיים בכדי להגן על דמותו של ר' מנשה הנחשב למקורב לגר"א אך לא לתלמיד. ובכלל היו שערערו על אמינותו של ר' מרדכי.²⁰ למרות כל הבעייתיות שהצבענו עליה עד כה, נראה שקביעת התלמידים אינה מסובכת. השאלה איננה כמה זמן למד אדם אצל הגר"א, והאם הגר"א רצה שתלמידים יסתופפו בצלו, אלא איך ראה הגר"א אנשים אלה; אם הוא סמך עליהם ונתן להם רשות להעתיק את כתביו ולערוכם כבר בחייו, ברור שבעיניו הם היו תלמידיו. ונכון כתבו בני הגר"א כשמנו את תלמידי הגר"א, כי הם אלה שהגר"א סמך עליהם את ידיו.²¹ אין גם להתעלם מכך שאנשים אלו זכו ליחס אישי בלימודם אצלו. עצם ההתייחסות האישית, שנשנתה פעם אחר פעם על ידי הגר"א, בהתחשב בדמותו המסוגרת, מעידה על רצונו לקרב אנשים אלו ולראותם כתלמידיו. על כל

13 ראה: הקדמת בני הגר"א, שלחן ערוך אורח-חיים, הוצאת ווילנא, א ע"ב. ר' ישראל משקלאב אינו מוזכר כאן, כיוון שהיה מצעירי תלמידי הגר"א ושימש את הגר"א רק בסוף ימיו. ר' יעקב כהנא נשא לאשה את בתו של ר' יששכר בער, אחיו של הגר"א, בשנת תקל"ו. המו"ל של ספרו גאון יעקב על מסכת עירובין (לעמברג, תרכ"ג) טען, כי ר' יעקב לא נכלל ברשימת תלמידי הגר"א הבאה בהקדמת בני הגר"א לשו"ע, על פי בקשתו ומפני ענוותנותו, ובכל זאת מתייחסים אליו כתלמיד מובהק. ראה: א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 292 ובהערה 47 שם. וכן: ק"ד רעדיש, מגנוי הגר"א ובית מדרשו, ליקווד, תשנ"ט, עמ' תב"תג. אפשר להוסיף לרשימת התלמידים גם את בני הגר"א, ר' אברהם ור' יהודא לייב שעסקו בעריכת כתביו. על פי לוי גינצבורג, המייחס את כתב יד JTS 5179 (סה"ל 29976) לר' שלמה זלמן בן הגר"א, ייתכן שאף הוא עסק בכתבי אביו אף על פי שנפטר עוד בחייו. ראה: תורת הגאולה (לעיל הערה 1), ח"א, פרק ב 4.

14 ספר הגר"א (לעיל הערה 2), ח"א, עמ' קס.

15 ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים, תשכ"ח, עמ' רסו-רצב. לנדוי מרחיק לכת ומונה כשישים מקורבי הגר"א.

16 י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, רמת-גן, תשנ"ו, עמ' 387.

17 הקדמת ר' מ"מ למגיד מישרים כח"י, מובא אצל א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפ"ח-תר"ץ, ח"ג, עמ' 158.

18 ר"י אפשטיין בסוף מכתבו שנדפס בסערת אליהו, ורשא, תרל"ח, מובא אצל ב' לנדוי (לעיל הערה 15), עמ' רעז, הערה 8.

19 ווילנא, תרי"ח, עמ' 91.

20 ראה שפיגל, עמודים (לעיל הערה 16), עמ' 387.

21 יתכן שהצורך לפרסם רשימת תלמידי הגר"א היה המשך המגמה בוילנא להגביל את פרסום כתביו הגר"א לחוג שנחשב בר סמכא בעניין. מורגנשטרן טוען, כי הסתגרותו של הגר"א נמשכת רק עד שנת תקל"ט. מאז שהגר"א שב לארצו, היה לו עניין לקרב יחידים סגולה אצלו ללמדם, והם הם התלמידים המוזכרים על ידי בניו. ראה: א' מורגנשטרן, מיסטיקה (לעיל הערה 13), עמ' 321-322.

הנוגע למה שכתב שרייבער על ר' מנשה מאיליא שעסק בחכמות הכלליות אין לערער. ייתכן שהדברים שהביא מספר "מדרש שלמה" וגם מ"קריה נאמנה" על ר' בנימין ריבלעס שעסק בחכמות אפשר שהם נכונים, אך לא ברור על מה הם הסתמכו.²² גם מה שהביא מדברי זאב יעבץ על ר' אברהם בן הגר"א ור' יששכר בער אחיו, כבר כתב שרייבער בעצמו: "בעניין אחיו של הגר"א נראים דברי יעבץ מוגזמים באומרו שהיה מהנדס מובהק ושהגר"א אצל מרוחו על אחיו להיות חוקר לאמיתו".²³ גם בדברי י"י שכטר המובאים במאמרו על ר' חיים מוואלזין שידע מתמטיקה וקצת לטינית, אין הוכחה חזקה לעיסוק בלימוד החכמות. וכל "תלמידי הגר"א" שעסקו בחכמות המוזכרים במאמר: ר' שמואל שטרשון, הרד"ל, ר' שמואל רבה של לוקניק, ר' אברהם אבלי ור' יעקב באריט, אין הם מתלמידי הגר"א. אינני טוען שלא היו מתלמידי הגר"א שעסקו בחכמות (אדרכא, מה טוב אם נמצא כאלה) רק אמרתי שאין דוגמאות מוכחות לכך חוץ מר' מנשה מאיליא. ולכן אינני מקבל את השגתו עלי לגבי עיסוק תלמידי הגר"א בלימודי חול.²⁴

ד. הגר"א והחכמות

על יחסו החיובי של הגר"א ללימודי החכמות ועל גלגולי אהדה זו עד לימינו, כבר כתבתי גם כבד"ר 2 וגם במקום אחר.²⁵ כי ההשכלה היהודית במזרח אירופה שהדגישה את לימוד החכמות על חשבון לימוד תורה או במקומו, והביאה לעזיבת הדת, היא גרמה לממשיכי דרכו של הגר"א בשיבות הליטאיות להתרחק מאהדתם לחכמות, עד כדי הסתרת לימוד החכמות בדורות הקודמים.²⁶ הטענה של שרייבער ש"לא מצאנו שהגר"א רצה שתלמידים יעסקו בלימודן של חכמות אלה לפני שמילאו כרסם בש"ס ופוסקים"²⁷ אינה מדויקת, כי הגר"א לא התייחס לשאלה מתי ללמוד לימודי חול. ואפילו מה שציטט מדברי הרמ"א בהלכות תלמוד תורה יו"ד סימן רמו, ד, הרי שהגר"א חלק על פירושו של הרמ"א שם וטען שלא מדובר בחכמות הכלליות.²⁸ הטענה שהגר"א הדגיש שלימוד החכמות חייב להיות טפל ללימוד תורה נכונה ומקורה ביורה דעה רמו, יז.²⁹ אך על הצורך שהלימוד ישיר את לימוד התורה ניתן ללמוד רק ממקורות משניים. קודם כל מדברי ר' ברוך שיק משקלאב, בהקדמתו לאוקלידוס שאומר בשם הגר"א, "כי כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי

- 22 בדומה לכך כותב ר' יוסף יצחק שניאורסון בחיבורו דברי הימים ההם, ירושלים, תשכ"ב, עמ' ד-יא, כי "ר' בנימין זאב ריבליש משקלאוו" עסק בלימודי חול. ראה: ע' אטקס, יחיד בדורו, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 52-53.
- 23 שרייבער, כד"ד 9, עמ' 19.
- 24 שם, הערה 39.
- 25 ראה לקמן הערה 36.
- 26 וכאן אני מסכים עם שרייבער על המגמה של "שינויים מהותיים המתחוללים במשך הדורות" כאשר תלמידים מנסים להסתיר את דברי רבם ע"י שינויי טקסטים, ועל כך הרציני בקונגרס העולמי למדעי היהדות הי"ב.
- 27 שרייבער, כד"ד 9, עמ' 16.
- 28 פירוש הגר"א לשר"ע יו"ד רמו, יח.
- 29 במקום אחד הגר"א מזהיר נגד אלה המפנים את עורפם לתורה והולכים אחר חכמות ודרכי הגויים (פירוש למש"ל ל, ח), אבל הדגש שם הוא על הפניית העורף לתורת השם, ואין שם דיון על כמות לימודי חול למאמיני התורה.

החכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה". מובן מכאן שלימוד החכמות משמש דרך להעמיק בהבנת התורה. גם מדברי הרא"ש מאמצ"סלאו³⁰ שכתב "שהוא [הגר"א] השתוקק להעתקת החכמות מלשונות אחרות ללשון הקודש... שעל ידו נוכל לבוא אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים", ברור שהעיסוק במדעים הוא לצורך העשרת לימוד התורה. ואמנם, הביטוי "רקחות וטבחות" הנלקח משמ"א, ח, יג, והאזהרות על המיקום הנכון של לימוד החכמות, נמצאים רק בכתבי ר' מנחם מענדל משקלאב ור' יעקב משה מסלונים ולא בדברי הגר"א עצמו.³¹

בחלק השני של מאמרו, שרייבער תוקף את הספר "מדרש שלמה" בטענה שלא מצא הוכחה לקיומו של מוסד בשם "באר שבע"³² ובטענות אחרות. על אודות ספר "קול התור" הוא כותב: "אי אפשר להוכיח ולברר מעל כל ספק אם הספר אכן נכתב בידי ר' הלל משקלאב ועד כמה אפשר לסמוך עליו".³³ כבר כתבתי כי הדרך היחידה לכירור אמיתת החיבור "קול התור" היא דרך השוואתו לחיבורים אחרים של הגר"א ולא ראייתו כקולקציה אחידה, כיוון שאין לו כתב יד ידוע. במסורת ספר "קול התור" דנתי במקום אחר.³⁴ לסיכום:

א. אין ספק שהגר"א התייחס באהדה לחכמות הכלליות ואף עסק בהן, במיוחד במדעים המדויקים.

ב. הקשר שבין עיסוק זה לקירוב הגאולה מופיע בספר "קול התור", אך אין הוכחה אחרת מכתבי הגר"א.³⁵

ג. יש קושי להסתמך על ספר "קול התור" כטקסט של ר' הלל משקלאב, הגם שספק זה אינו ממעט את חשיבות החיבור כשלעצמו. מבחינת המחקר הוא יכול לשמש סיוע לדיון על דעתו של הגר"א רק אם יש מקור אחר מכתבי הגר"א לרעיון שעליו מדובר.

ד. יש לדייק כאשר מדברים על תלמידי הגר"א. לא כל מי שנטל לעצמו את הכתר הוא אכן תלמיד, וגם לא כל דברי התלמידים הם דעתו של הגר"א.

ה. מהימנות הספרים שיצאו על ידי רש"ז ריבלין ור' חיים ריבלין היא בעייתית, אך אין כאן המקום לדון בזה.

ו. ההתרחקות מהעיסוק בחכמות הכלליות מתחילה כבר בדור תלמידי הגר"א, ויש לחפש את סיבותיה בניסיון להגן על לימוד התורה מפני התקפות ההשכלה היהודית במזרח אירופה.³⁶

30 מכתבו של ר' אברהם שמחה המובא בראש ספר מלחמות היהודים, בתרגומו של קלמן שולמן, וילנא, תרכ"ה.

31 אטקס (לעיל הערה 22), עמ' 62, הביא גם ראייה נסיבתית ללימוד החכמות כשירות ללימוד התורה במשנתו של הגר"א, כי כל מה שכתב הגר"א בתחום זה היו רשימות מסכמות לצורך לימוד עצמי.

32 שרייבער, בד"ד 10, עמ' 72.

33 שם, עמ' 77.

34 ראה לעיל הערה 8. מבחינה מחקרית, הדיון של שרייבער על דעת מקובלי ירושלים איננו רלוונטי לעניין, כי אין השאלה אם יש חשיבות לחיבור הזה, אלא אם הוא של ר' הלל משקלאב. ראה: שרייבער, בד"ד 10, הערה 90.

35 ראה: מורגנשטרן, מיסטיקה (לעיל הערה 13), עמ' 293-298, שהעלה תיאוריה מעניינת בעניין זה.

36 וראה מאמרי: "הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות", בד"ד 2 (תשנ"ו), עמ' 97-99, וכן מאמרי,

"The Debate Over Secular Studies Among the Disciples of the Vilna Gaon", *The Torah*

U-Madda Journal, 8 (1998-1999), pp. 286-292